

جایگاه نماز در اندیشه امام رضا (علیه السلام)

محمد جانی پور *

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۴/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۰/۹/۶

چکیده

در کتب معتبر حدیثی، متنی از امام رضا^(ع) با موضوع تشریح اصول و مبانی دین اسلام نقل شده است که همچون رساله‌ای جامع و کامل در باب احکام دین خدا، فرائض، سنن و اعتقادات مذهب تشیع می‌باشد. اگرچه این رساله در پاسخ به درخواست مأمون عباسی توسط آن امام همام نگارش یافته اما صرف نظر از اهداف سیاسی مأمون از چنین درخواستی، آنچه امروزه برای شیعیان و مجتهدین ائمه اطهار^(ع) ارزشمند و قابل توجه می‌باشد، نگاشته مکتوبی است که از آن حضرت بر جای مانده و بیان کننده بسیاری از عقاید و احکام دین مبین اسلام می‌باشد.

نمودارهای سنجش فراوانی کلمات و موضوعات استخراج شده از جدول تحلیل محتوای رساله امام رضا^(ع) نشان می‌دهند که مهمترین و پر کاربردترین موضوع مطرح شده در این رساله، تأکید بر نماز و بیان برخی از احکام و فضایل آن است. آنچه در این رساله بیان شده را می‌توان به چند دسته تقسیم نمود که عبارتند از: مقدمات، اجزاء، فضایل، احکام نماز و اشاره به مبنای استخراج آن‌ها و معرفی الگوهای برای نماز.

هدف این مقاله آن است که با بررسی و تجزیه و تحلیل این رساله به روش تحلیل محتوا، جایگاه نماز، این فریضه بزرگ الهی را در کلام و اندیشه حضرت^(ع) کشف و استخراج نماید.

واژگان کلیدی

امام رضا^(ع)، نماز، حدیث، تحلیل محتوا

مقدمه

اهل بیت عصمت و طهارت (ع) در جایگاه مفسر و نگهبان معارف قرآن، به ترسیم و تبیین احکام و معارف این کتاب آسمانی پرداخته و تلاش نموده‌اند تا به خوبی این برنامه هدایت انسان را به بشریت معرفی نمایند تا قرآن مداران و جستجوگران حقایق الهی بتوانند با تمسک به کتاب آسمانی، به وظایف دینی خود عمل نموده و طریق سعادت و هدایت را بیابند.

تبیین احکام و معارف مرتبط با مسأله نماز از جمله اقداماتی است که ائمه اطهار (ع) در این زمینه انجام داده‌اند. کثرت احادیث و روایات متعددی که از ایشان در این خصوص بیان شده است، بیانگر اهمیت و جایگاه والای این مسأله در نظر ایشان دارد.

اگرچه اولین تبیین کننده احکام مرتبط با نماز شخص پیامبر اکرم (ص) می‌باشد و بر حسب روایات جبرئیل از آغاز بعثت وضو و نماز را به پیامبر اکرم (ص) آموخته بود و خدیجه (ع) و علی بن ابی طالب (ع) با ایشان نماز می‌خواندند و در نماز ایشان عمل رکوع و سجود، انجام می‌شده است اما نباید از نظر دور داشت که بسیاری از احکام و روایات مرتبط با موضوع نماز و مقدمات و اجزاء آن از طرف ائمه اطهار (ع) صادر شده است.

در این میان اگرچه بسیاری از محققان و پژوهشگران حوزه مطالعات علوم قرآن و حدیث کوشیده‌اند به بازشناسی اندیشه‌های ائمه اطهار (ع) و بررسی جایگاه ارزشمند نماز در نزد آنان بپردازند، لیکن آنچه تاکنون مطرح شده، بیشتر شرح و تفسیر احادیث منقول از آنان همراه با غلبه نگاه تفسیری بوده است.

به نظر می‌رسد لازم است جهت تبیین دیدگاه‌ها و مبانی نظری و اعتقادی هر شخصیتی، به بررسی و تحلیل محتوای کلام او پرداخت چرا که به واسطه فهم گفتمان هر شخص و چینش منطقی کلمات او در کنار همدیگر و تحلیل محتوای آنهاست که می‌توان تا اندازه زیادی به درکی جامع از دیدگاه‌های آن فرد در رابطه با موضوع مورد مطالعه و اعماق اندیشه‌های او دست یافت، چنانکه امیرالمؤمنین (ع) نیز بر این مسأله

تأکید کرده و می‌فرماید: «تَكَلَّمُوا تُعْرَفُوا فَإِنَّ الْمَرْءَ مَخْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ» (سید رضی، ۱۳۸۶، حکمت ۳۹۲).

سخن بگوئید تا شناخته شوید، چرا که انسان در زیر زبان خود پنهان است. در حقیقت رویکرد این مقاله آن است که با نگاهی کلی به منطق حاکم بر مجموعه باقیمانده از کلمات امام رضا (ع) و تحلیل محتوای آن‌ها، به بازسازی یک سامانه کامل و تصویرپردازی از نگاه آن حضرت در رابطه با نماز و جایگاه آن در دین مبین اسلام بپردازد. محور مطالعه این مقاله، رساله‌ای از آن امام همام است که در ادامه به علت نگارش و اعتبارسنجی اسناد موجود آن اشاره شده است. توضیحاتی مختصر پیرامون شخصیت امام رضا (ع) و روش تحقیق اتخاذ شده در این تحقیق نیز از دیگر بخش‌های مقاله است که پرداختن به آن‌ها ضروری می‌نمود.

۱. نماز در قرآن

واژه «الصلوة» بدون مشتقات، ۶۱ بار و با مشتقات، ۹۸ بار در قرآن کریم به کار رفته است. این واژه در قرآن با دو ریشه ذکر شده است: «صلی یصلی» به معنای افروختن آتش یا چیزی شبیه آن که ارتباطی با مفهوم نماز ندارد، مانند آیات: «جَهَنَّمَ يَصَلُّونَهَا فَبَشِّرَ الْمُهَادَّةَ» (ص: ۵۶) و «تَصَلَّى نَاراً حَامِيَةً» (غاشیه: ۴) و دیگری خود واژه «صلوة» از ریشه «صلی یصلو» که در قرآن به چند معنا به کار رفته است:

۱. دعا، تبریک و تمجید: «وَ صَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ» (توبه: ۱۰۳) و «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ» (احزاب: ۵۶).
۲. عبادت خاص (نماز): «فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَ قُعُودًا وَ عَلَى جُنُوبِكُمْ فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا» (نساء: ۱۰۳).
۳. عبادت: «وَ مَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءً وَ تَصَدِيَةً» (انفال: ۳۵).
۴. رحمت خداوند: «أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَةٌ» (بقره: ۱۵۷).
۵. کنیسه‌های یهودیان: «لَهُدِمَتِ صَوَامِعُ وَ بِيَعٌ وَ صَلَوَاتٌ وَ مَسَاجِدٌ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا» (حج: ۴۰).

زبان شناسان معتقدند واژه «صلاة» از ریشه عبری گرفته شده و در زبان عبرانیان «صلوتا» به معنای کنیسه یهودیان است. به نظر نولدکه «صلوة» از لفظ عبری «صلوها» مشتق است، چنانکه در منابع سریانی الفاظی مشابه و معادل با اقامه صلات به چشم می‌خورد. (خزائلی، ۱۳۸۷، ص ۳۳۸).

برخی از متأخرین ریشه این واژه را آرامی پنداشته‌اند و با تحقیقاتی که اخیراً به عمل آمده، این احتمال قوت گرفته است که اصل صلوة سریانی باشد که نخست در جنوب عربستان و در میان اعراب قحطانی معمول گردیده و پس از آن اعراب شمالی عدنانی آن را استعمال نموده‌اند. در هر حال پیش از اسلام، این لفظ به معنای پرستشگاه و نیایش به کار رفته است چنان که در آیه ۴۰ سوره حج به همین معنا می‌باشد. (همان؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ماده صلا).

راغب می‌نویسد: اصل «صلاة» برای دعا بوده و از باب نام‌گذاری کل به نام اجزایش، بر نماز که بخشی از اجرای آن دعا است اطلاق گشته. (همان).

صاحب قاموس هم به دنبال دیدگاه علامه طباطبائی «صلاة» را به معنای توجه و انعطاف گرفته است و افعالی را که مسلمانان با آن کیفیت خاص انجام می‌دهند، نیز یکی از مصادیق توجه و انعطاف به خداوند می‌داند. (قرشی، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۱۴۹).
 علامه طباطبائی معتقد است درآیه «هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ» (احزاب: ۴۳) صلاتی که به خداوند نسبت داده شده، به معنای رحمت ویژه خداوند در حق مؤمنان است. (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۳۳۵).

۲. شخصیت امام رضا^(ع)

ابوالحسن علی بن موسی(ع) ملقب به «رضا»، امام هشتم از ائمه اثنی عشر(ع) امامیه و دهمین معصوم از چهارده معصوم(ع) است. سال تولد آن حضرت را ۱۴۸ و ۱۵۳ هـ.ق و ماه تولد ایشان را ذو الحجه و ذو القعدة و ربیع الاول گفته‌اند و مشهور آن است که روز تولد آن حضرت یازدهم ذو القعدة بوده است.

کنیه آن حضرت «ابو الحسن» می‌باشد و چون امام موسی کاظم(ع) نیز مُکَنَّى به «ابو الحسن» بوده‌اند، حضرت رضا(ع) را «ابو الحسن ثانی» گفته‌اند. مشهورترین لقب

ایشان «رضا» بوده است و بنا بر روایتی علت این لقب نیز آن است که: «رَضِيَ بِهِ الْمُخَالِفُونَ مِنْ أَعْدَائِهِ كَمَا رَضِيَ بِهِ الْمُوَافِقُونَ مِنْ أَوْلِيَائِهِ وَ لَمْ يَكُنْ ذَلِكَ لِأَحَدٍ مِنْ آبَائِهِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ فَلِذَلِكَ سُمِّيَ مِنْ بَيْنِهِمْ بِالرِّضَا...» (صدوق، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۳).

یعنی هم دشمنان مخالف و هم دوستان موافق به (ولایت عهد او) رضایت دادند و چنین چیزی برای هیچ یک از پدران او دست نداده بود، از این رو در میان ایشان تنها او به «رضا» نامیده شد.

البته روایات دیگری نیز در کتب متعدد نقل است که مأمون آن حضرت را «الرضی من آل محمد» نامیده است. (طبری، ۱۳۷۸، ج ۱۰، ص ۲۵۱؛ صدوق، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۱۴۷).

در کتاب عیون اخبار الرضا روایتی به نقل از عبدالعظیم حسنی آمده است که نشان می‌دهد این نام گذاری توسط پدر بزرگوار ایشان یعنی امام موسی کاظم (ع) صورت گرفته است:

«كَانَ مُوسَى بْنُ جَعْفَرٍ (ع) يُسَمِّي وَكْدَهُ عَلِيًّا (ع) الرِّضَا وَ كَانَ يَقُولُ ادْعُوا لِي وَكْدِي الرِّضَا...» (مجلسی، ۱۴۱۲ ق، ج ۴۹، ص ۵).

در کتاب علل الشرایع شیخ صدوق نیز آمده است که احمد بن ابی نصر بزنطی از امام جواد (ع) در این رابطه سوال کرد که عده‌ای گمان می‌کنند مأمون به دلیل رضایت پدر بزرگوارتان بر ولایت عهدی، ایشان را ملقب به رضا کرده‌اند. امام جواد (ع) در پاسخ فرمودند:

«كَذَّبُوا وَاللَّهِ وَ فَجَرُوا، بَلِ اللَّهُ تَعَالَى سَمَاءُ الرِّضَا لِأَنَّهُ كَانَ (ع) رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى ذِكْرَهُ فِي سَمَائِهِ وَ رَضِيَ لِرَسُولِهِ وَ الْأئِمَّةَ بَعْدِهِ فِي أَرْضِهِ ... وَ لِأَنَّهُ رَضِيَ بِهِ الْمُخَالِفُونَ مِنْ أَعْدَائِهِ كَمَا رَضِيَ الْمُوَافِقُونَ مِنْ أَوْلِيَائِهِ وَ لَمْ يَكُنْ ذَلِكَ لِأَحَدٍ مِنْ آبَائِهِ (ع) فَلِذَلِكَ سُمِّيَ مِنْ بَيْنِهِمُ الرِّضَا...» (صدوق، ۱۴۱۳ ق، ج ۱، ص ۲۳۷؛ صدوق، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۴).

مادر آن حضرت «ام ولد» بود، یعنی از جمله کنیزانی که از مولای خود فرزند آورده بودند. در رابطه با نام و زادگاه مادر آن حضرت نیز اختلاف نظر است و احتمال بیشتر آن است که از مردم شمال آفریقا یا مغرب مراکش بوده است. صاحب کشف

الغمه نام اصلی مادر آن حضرت را «الْحَيْزُرَانُ الْمَرْسِيَّةُ»، «شَقْرَاءَ النَّوْبِيَّةُ»، «سَكِينَةُ النَّوْبِيَّةُ» و «أُمُّ الْبَيْنِ» دانسته است. (مجلسی، ۱۴۱۲ ق، ج ۴۹، ص ۳).

برخی دیگر از روایات بیان کننده این است که نام ایشان پیش از این «نجمه» یا «أَرْوَى» یا «سَكْنُ» یا «سِمَانُ» و یا «تُكْتَمُ» بوده و پس از تولد حضرت رضا (ع) توسط امام کاظم (ع) به «طاهره» تغییر یافته است. (مجلسی، ۱۴۱۲ ق، ج ۴۹، ص ۱۱؛ طبرسی، ۱۳۵۸، ص ۳۱۳).

شخصیت ملکوتی و مقام شامخ علمی و زهد و اخلاق حضرت رضا (ع) و اعتقاد شیعیان به ایشان سبب شده بود که نه تنها در مدینه بلکه در سراسر دنیای اسلام، علی بن موسی بن جعفر (ع) به عنوان بزرگ‌ترین و محبوب‌ترین فرد خاندان رسول اکرم (ص) مورد قبول عامه باشد و مسلمانان او را بزرگ‌ترین پیشوای دین بشناسند و نامش را با صلوات و تقدیس ببرند. آن حضرت در حالی که بیست سال بیشتر نداشت، در مسجد رسول الله (ص) مدینه بر منبر می‌نشست و برای مردم فتوی می‌داد.

در رابطه با خصوصیات و ویژگی‌های اخلاقی آن حضرت نقل است که: علمش بی‌کران و رفتارش پیامبر گونه و حلم و رأفت و احسانش شامل خاص و عام می‌گردید. کسی را با عمل و سخن خود نمی‌آزرد. سخن کسی را قطع نمی‌کرد. هیچ حاجتمندی را مأیوس باز نمی‌گرداند. در حضور مهمان به پشتی تکیه نمی‌داد و پای خود را دراز نمی‌کرد. هرگز به غلامان و خدمه دشنام نداد و با آنان می‌نشست و غذا می‌خورد. شب‌ها کم می‌خوابید و قرآن بسیار می‌خواند. شب‌های تاریک در مدینه می‌گشت و مستمندان را کمک می‌کرد. در تابستان بر حصیر و در زمستان بر پلاس زندگی می‌کرد. نظافت را در هر حال رعایت می‌فرمود و عطر و بخور بسیار به کار می‌برد. عادتاً جامه ارزان و خشن می‌پوشید ولی در مجالس و برای ملاقات‌ها و پذیرایی‌ها لباس فاخر در بر می‌کرد. غذا را اندک می‌خورد و سفره اش رنگین نبود و در هر فرصت مناسب تلاش می‌کرد تا مردم مسلمان را به وظایف خود آگاه سازد. (اربلی، ۱۳۸۱ ق، ج ۲، ص ۲۵۹).

۳. اعتبار سنجی رساله

در کتاب‌های حدیثی همچون «تحف العقول» از ابن شعبه حرانی (م قرن ۴ هـ ق)، «عیون اخبار الرضا» از شیخ صدوق (م ۳۰۵ هـ ق / د ۳۸۱ هـ ق) و «بحار الانوار» از علامه محمد تقی مجلسی (م ۱۰۳۷ هـ ق / د ۱۱۱۰ هـ ق) متنی جامع و کامل از امام علی بن موسی الرضا (ع) با موضوع تشریح شرایع و اصول دین اسلام بر مبنای تشریح عقاید حقه شیعه نقل شده است که در حقیقت پاسخی بوده به درخواست مأمون عباسی جهت نگارش رساله‌ای در باب احکام دین خدا و فرائض و سنن. روایت است که مأمون، فضل بن سهل را خدمت امام رضا (ع) می‌فرستد تا از او تقاضا کند رساله‌ای بنویسد تا برای آیندگان مورد استفاده قرار بگیرد و حضرت نیز در پاسخ به این درخواست، بلافاصله تقاضای قلم و کاغذ می‌کنند و به فضل دستور می‌دهند که خود وظیفه نگارش این رساله را بر عهده گیرد. (حرانی، ۱۴۰۴ ق، ص ۴۱۶).

از آنجا که این رساله با عبارت «أَنَّ مَحْضَ الْإِسْلَامِ شَهَادَةُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ...» شروع می‌شود، به رساله محض الاسلام معروف شده است. با صرف نظر از اهداف سیاسی مأمون از چنین درخواستی، آنچه امروزه در کتب تاریخی نقل است و برای شیعیان و محبین آن امام همام ارزشمند و قابل توجه می‌باشد، پاسخ عاجلی است که حضرت به نسبت به این درخواست داده‌اند. از جمله ویژگی‌های این رساله، مکتوب بودن آن است که موجب شده در کتب تاریخی با کم‌ترین اختلافی در الفاظ نقل شود.

این نکته بر اهل تحقیق و مطالعه پوشیده نیست که در میان احادیث و روایات صادر شده از ائمه اطهار (ع) آنچه به صورت مکتوب باشد، بسیار کم و نادر بوده و در عین حال از ارزش و اعتبار روایی بالایی نیز نزد محدثین برخوردار است. این رساله از این امتیاز بزرگ بهره‌مند بوده و همین امر موجب شده است تا محقق با استفاده از روش تحلیل محتوای کلام بدان بپردازد.

در رابطه با سند این رساله نیز باید گفت که محدثین در کتب حدیثی خود، دو متن کاملاً مشابه را با در نظر گرفتن اندکی اختلافات جزئی همراه با سلسله اسناد مختلف ذکر کرده‌اند. شیخ صدوق در کتاب عیون اخبار الرضا سه سلسله سند برای این روایت

نقل کرده است که سند اول و دوم از طریق محمد بن عبدوس نیشابوری نقل شده و سند دوم از طریق زید بن علی بن الحسین (ع). اسناد این روایت بدین شرح می‌باشد:

سند اول: «حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِوَسِ النَّيْسَابُورِيِّ (رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ) بَيْسَابُورَ فِي شَعْبَانَ سَنَةِ اثْنَتَيْنِ وَخَمْسِينَ وَثَلَاثِمِائَةٍ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ قُتَيْبَةَ النَّيْسَابُورِيِّ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شَاذَانَ» (صدوق، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۱۲۲).

سند دوم: «حَمْرَةَ بِنْتُ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (ع) قَالَ حَدَّثَنِي أَبُو نَصْرٍ قَنْبَرُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ شَاذَانَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شَاذَانَ عَنِ الرَّضَا (ع)» (صدوق، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۱۲۷).

البته در این سند جمله‌ای دال بر اینکه این رساله را امام رضا (ع) برای مأمون نگاشته باشند وجود ندارد. همچنین اختلافاتی در نقل برخی مضامین آن وجود دارد که بسیار جزئی است.

سند سوم نیز که مضامین روایت آن مطابق با سند اول و روایت محمد بن عبدوس می‌باشد، بدین شرح است: «و حَدَّثَنَا الْحَاكِمُ أَبُو مُحَمَّدٍ جَعْفَرُ بْنُ نَعِيمِ بْنِ شَاذَانَ (رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ) عَنْ عَمِّهِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدِ بْنِ شَاذَانَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شَاذَانَ عَنِ الرَّضَا (ع)» (صدوق، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۱۲۷).

ابن شعبه حرانی در کتاب «تحف العقول» (حرانی، ۱۴۰۴، ص ۴۱۶) خود هیچ سندی برای این روایت بیان نکرده است ولیکن تحقیقات متعدد پیرامون نُسَخِ این کتاب نشان می‌دهد که به علت نزدیکی زمان مؤلف به زمان ائمه اطهار (ع) و در دست داشتن کتب اصول چهارصدگانه می‌توان اینگونه نتیجه گرفت که متن کتاب از اعتبار والایی برخوردار باشد. این متن با متنی که شیخ صدوق به طریق زید بن علی بن الحسین (ع) بیان کرده یکسان است.

علامه مجلسی نیز با ذکر اسناد فوق به نقل از شیخ صدوق و ابن شعبه حرانی، دو سند دیگر نیز ذکر کرده است که بدین شرح می‌باشند: «عَنْ أَبِي عَلِيٍّ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ الْفَضْلِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَلِيِّ بْنِ حَاتِمِ بْنِ أَبِيهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ جَعْفَرِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ حَمَادٍ» و «الْفَضْلِ بْنِ سَنَانَ الْهَاشِمِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَقُطِينَ وَ إِبْرَاهِيمِ بْنِ مُحَمَّدِ رَوَا كَلِمَهُ عَنِ الرَّضَا (ع)».

آنچه مشخص است اینکه هم شیخ صدوق و هم علامه مجلسی روایت محمد بن عبدوس را صحیح‌تر دانسته‌اند و علامه مجلسی با صراحت بیان کرده است که ترک روایت دوم به دلیل تکرار مضامین و صحیح‌تر بودن روایت محمد بن عبدوس بهتر است. بدین جهت ما نیز در این تحقیق، روایت محمد بن عبدوس نیشابوری را ملاک قرار داده و بر مبنای آن به تحلیل محتوای کلام حضرت رضا (ع) می‌پردازیم (صدوق، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۱۵۴؛ مجلسی، ۱۴۱۲، ج ۱۰، ص ۳۵۲ و ۳۶۱ نیز نقل دیگری با برخی اختلافات جزئی دارد).

۴. معرفی روش تحقیق

پیش از پرداختن به نتایج به دست آمده از تحلیل محتوای رساله امام رضا (ع)، لازم است ابتدا به توضیح روش تحقیق پرداخته شود. روش «تحلیل محتوا» که روشی علمی برای تفسیر «متن» می‌باشد، از جمله روش‌های تحقیقی است که در حوزه علوم انسانی و به خصوص در رابطه با زیر رشته‌های علوم سیاسی و علوم اجتماعی کاربرد دارد و به این علت که نتایج به دست آمده از طریق این روش، دارای اعتبار و روایی بالایی می‌باشد، بسیار مورد توجه محققین و پژوهشگران قرار گرفته است. در ذیل به صورت مختصر اطلاعاتی در رابطه با این روش بیان می‌شود.

با رشد جوامع انسانی و توسعه علوم و تکنولوژی، انسان به محدودیت روش‌های تحقیق اولیه در علوم اجتماعی و علوم انسانی پی برده و با تأمل بسیار روش‌های نوینی را ابداع کرد تا بتواند در عرصه پژوهش‌های شناخت روابط انسانی و فرهنگی از پایایی و روایی بیشتری برخوردار باشند.

یکی از مهمترین روش‌های شناسایی و جمع‌آوری داده‌ها (اطلاعات) که با توجه به موضوع، شرایط و هدف این تحقیق کاربرد بیشتری برای محققان داشته است، روش بررسی اسناد می‌باشد که از طریق اسناد مکتوب نظیر انتشارات عمومی، نسخه‌های محدود، اسناد کمیاب و نقشه‌ها، و اسناد غیر مکتوب نظیر عکس‌ها، فیلم‌ها، آثار هنری به جای مانده از گذشتگان صورت می‌گیرد.

لورنس به اردن در کتاب خود با عنوان «تحلیل محتوا» اشاره می‌کند که «تحلیل محتوا در حقیقت فن پژوهش عینی، اصولی و کمی به منظور تفسیر و تحلیل محتوا است و تفکر بنیادی تحلیل محتوا عبارت است از قرار دادن اجزای یک متن (کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و مانند آن بر حسب واحدهایی که انتخاب می‌شوند) در مقولاتی که از پیش تعیین شده‌اند» (باردن، ۱۳۷۵، ص ۲۹).

در حقیقت تحلیل محتوا در رابطه با متنی معنی پیدا می‌کند که آن متن برای انتقال پیام‌ها و مفاهیم معینی نوشته شده باشد و دارای ماهیتی مشخص باشد؛ لذا تحلیل محتوا در مورد کلمات عامیانه‌ای که دارای مفاهیم ساده بدیهی و مشخصی هستند به کار نمی‌رود. پیام‌هایی که توسط متن منتقل می‌شود می‌تواند دارای معانی مختلفی باشد لذا به واسطه تحلیل محتوا باید معنای اصلی آن پیام را بازشناخت. روش بازشناسی و تحلیل این پیام‌ها به صورت نظاممند بوده و از قوانین و دستورات مشخصی تبعیت می‌کنند لذا آشنا شدن با روش تحلیل محتوا نیز ضروری می‌باشد.

تحلیل محتوای متن تاریخچه بسیار قدیمی دارد. با استفاده از این روش برای اولین بار کتب و متون مذهبی را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دادند. در سال ۱۹۵۵ م مجموعه اشعار شاعری ناشناس تحت عنوان سرودهای صهیون مورد بررسی قرار می‌گیرد چرا که از سانسور دولتی مصون بوده و منجر به تضعیف روحانیت ارتدوکس کلیسای دولتی می‌شود. اهمیت این تحلیل بر سر خطرناک بودن یا نبودن مضمون این اشعار است (باردن، ۱۳۷۵، ص ۹).

لاسول، عمده‌ترین کاربرد تحلیل محتوا را، مطالعه ارتباطات به منظور پاسخ دادن به این سوال قدیمی تحقیق در ارتباطات می‌داند که «چه کسی؟ چه چیزی را؟ به چه کسی؟ چرا؟ چگونه؟ و با چه تاثیری؟ می‌گوید». (کیوی و کامپنهود، ۱۳۸۱، ص ۲۲۲).

در رابطه با فن انتخاب شده برای تحلیل محتوای رساله امام رضا (ع) در مقاله حاضر باید گفت که پس از مطالعه انواع فنون روش تحلیل محتوا که در منابع مختلف پیرامون آن بحث شده است، برای مقاله حاضر فن تحلیل محتوای مضمونی بر مبنای واحد جملات و به صورت کمی و کیفی و با تأکید بر کلید واژگان اصلی و فرعی

انتخاب شده است. مضامین، مفاهیم، نقاط تمرکز و جهت گیری هر کدام از عبارات رساله نیز بر این اساس استخراج و در جداول تحلیل محتوا تنظیم شده است. به عبارت دیگر ابتدا با نگاه به واژگان کلیدی هر عبارت، مفاهیم اولیه تشکیل دهنده مضامین و نقاط تمرکز استخراج شده که هم بیانگر کلیت فضای حاکم بر رساله است و هم راهنمای چگونگی انتخاب گزاره‌ها.

در مرحله دوم با درج عبارات رساله در جداول تحلیل محتوا به استخراج جهت گیری‌ها و نقاط تمرکز هر کدام از جملات تقطیع شده پرداخته‌ایم که از ره آورد آن بالغ بر ۲۱۱ مضمون استخراج شده است. فرایند تبدیل جملات به گزاره‌ها و مضامین و استخراج جهت گیری‌ها و نقاط تمرکز هر متن و چگونگی یافتن مقولات و نتایج حاصل که همان روش تحلیل محتوای این مقاله است به شرح ذیل می‌باشد:

۱. تجزیه کامل عناصر تشکیل دهنده جملات و تقطیع جملات در جداول. منظور از جمله، عبارتی است خبری که دارای معنی کامل و تمام بوده و به صورت مستقل مفهومی واحد را بیان می‌کند.
۲. شمارش کلمات کلیدی عبارات امام و درج در جداول مخصوص.
۳. یافتن ارتباط میان عناصر جزئی جمله جهت یافتن موضوع اصلی آن. منظور از عناصر جزئی همان موضوعات فرعی مطرح شده در عبارت می‌باشند که هرچند به صورت مستقل به صورت جمله محسوب نمی‌شوند و لیکن تشکیل دهنده مفهوم جمله هستند.
۴. تبدیل عناصر مرتبط در یک جمله به گزاره و مضمون جهت یافتن موضوعات فرعی یا نقاط تمرکز متن.
۵. طرح سوالات و نکات قابل توجه متن در یادداشت نظری تحقیق. منظور تحلیل‌های توصیفی است که هرچند در قالب جداول تحلیل محتوا نمی‌گنجد ولیکن در هنگام نتیجه گیری استفاده می‌شوند.
۶. بررسی مجدد کلیه جملات و مضامین آنها به منظور یافتن جهت گیری و عنوان کلی برای موضوعات اصلی.
۷. کدگذاری جملات و نقاط تمرکز به دست آمده در جدول تحلیل محتوا.

۸. مقوله بندی مضامین و نقاط تمرکز مشترک جهت دسته بندی آنها.
 ۹. تحلیل توصیفی جملات بر اساس نتایج حاصل از تحلیل‌های کمی در قالب جداول و نمودار.
 ۱۰. مدل سازی و ارائه نظریه بر اساس نتایج تحقیق.
- در حقیقت این امور ۱۰ گانه، روش تحقیق و عملکرد محقق در این مقاله را نشان می‌دهد که در ابتدای کار و پس از مطالعه روش تحقیق به صورت اجمالی مشخص شده و در طول تحقیق نیز به صورت تفصیلی، تبیین شده است. منظور از محتوا در این روش علمی، متون سازمان یافته و اندوخته شده مربوط به یک موضوع واحد است که گروهی از حقایق، مفاهیم، تعمیم‌ها، اصول و نظریه‌های مشابه را شامل می‌شود. (چوبینه، ۱۳۸۰، ص ۶۷).
- در این تحقیق، «محتوا» به معنای متنی است منقول از حضرت رضا (ع) که در منابع تاریخی موجود است و در حال حاضر محور مطالعه پژوهشگر می‌باشد.
- «موضوع اصلی»؛ عنوانی کلیدی و کلی است که بیانگر مقصود اصلی عبارت اصلی و تقطیع شده متن می‌باشد. این موضوع کلی بوده و چارچوب اصلی متن را تشکیل می‌دهد و با نگاهی اجمالی به فهرست آنها و بررسی میزان فراوانی هر کدام می‌توان به سهولت تشخیص داد که متن مورد مطالعه در چه حوزه‌ای بوده و در رابطه با چه مواردی سخن گفته است.
- «جهت گیری» عنوانی کلی است که هر کدام از موضوعات مطروحه در متن را شامل می‌شود. به عبارت دیگر به جهت سهولت بررسی هر متنی، موضوعات ریز استخراج شده در مرحله دوم در قالب عناوینی کلی درج می‌شوند که به آن عناوین، جهت گیری می‌گویند.
- «نقاط تمرکز» نیز مضمونی فرعی است که توسط تحلیل گر استخراج شده و لایه‌های درونی متن را آشکار می‌سازد. نقاط تمرکز مشتمل بر مواردی هستند که اگرچه در قالب موضوع اصلی متن نیز بیان شده‌اند اما در برخی موارد ممکن است در حاشیه قرار گرفته و امکان درج آنها در بخش موضوعات اصلی نباشد، لذا به جهت پرهیز از عدم توجه به آنها در بخش نقاط تمرکز درج می‌شوند.

در کدگذاری جداول تحلیل محتوای این مقاله به گونه‌ای عمل شده است که در هر مرحله از مسیر تحلیل محتوا و بررسی نتایج، با نگاهی اجمالی به کدهای شناسه و ردیف هر موضوع، می‌توان به سند و منبع آن جمله دست یافت. حرف A در این کدگذاری بیانگر نقاط تمرکز استخراج شده از رساله و حرف B نیز بیانگر عبارت تقطیع شده از متن می‌باشد که همراه با عدد به صورت ترتیبی درج شده است.

۵. تحلیل محتوای رساله

مأمون عباسی از امام رضا (ع) در خواست می‌کند که اصول، پایه‌ها و فروع دین اسلام را به صورت کلی و خلاصه شده برای او بنویسد. گویا مأمون، فضل به سهل را خدمت امام (ع) می‌فرستد تا این تقاضا را مطرح کند و حضرت نیز در پاسخ، بلافاصله تقاضای قلم و کاغذ می‌کنند و به فضل دستور می‌دهند که خود وظیفه نگارش این رساله را بر عهده گیرد (حرانی، ۱۴۰۴ ق، ص ۴۱۶).

در این بخش متن روایت به صورت تقطیع شده در جدولی با عنوان «جدول تحلیل محتوا» درج شده است که گویای مضامین، نقاط تمرکز و جهت گیری‌های کلی متن می‌باشد. لازم به ذکر است که متن روایت امام (ع) به ۷۷ جمله تقطیع و حدود ۲۱۱ مضمون و پیام از آن برداشت شده است. با توجه به اینکه موضوع مقاله بررسی جایگاه نماز در اندیشه امام رضا (ع) و مطالب مربوط به آن است اولاً؛ در استخراج مضامین تأکید بیشتر بر این مباحث بوده و ثانیاً؛ به جهت پرهیز از اطناب و رعایت اختصار در مقالات علمی، از درج کلیه عبارات صرف نظر کرده و فقط مباحث مربوطه در جدول ذکر می‌شود چرا که اصل این جدول به صورت کامل در حدود ۱۰ صفحه است. این جدول که مبنای مطالعات صورت گرفته در مقاله حاضر است بدین شرح می‌باشد:

جدول ۱. تحلیل محتوای رساله

ردیف	محتوا	موضوع اصلی	جهت گیری	نقطه تمرکز	کد شناسه
B1	أَنَّ مَحْضَ الْإِسْلَامِ شَهَادَةُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ	توحید	اصول	توحید خالص الهی	A1
B2	إِلَهًا وَاحِدًا أَحَدًا صَمَدًا قَيُّومًا سَمِيعًا بَصِيرًا قَدِيرًا قَدِيمًا بَاقِيًا، عَالِمًا لَا يَجْهَلُ، قَادِرًا لَا يَعْجِزُ، غَنِيًّا لَا يَخْتَاجُ، عَدْلًا لَا يَجُورُ، وَ أَنَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ، لَا شِبْهَ لَهُ وَ لَا ضِدَّ لَهُ وَ لَا كُفُوَ لَهُ وَ أَنَّهُ الْمَقْصُودُ بِالْعِبَادَةِ وَ الدُّعَاءِ وَ الرِّغْبَةِ وَ الرِّهْبَةِ	توحید	اصول	صفات خداوند متعال	A2
B3	وَ أَنَّ مُحَمَّدًا (ص) عَبْدُهُ وَ رَسُولُهُ وَ أَمِينُهُ وَ صَفِيُّهُ وَ صَفْوَتُهُ مِنْ خَلْقِهِ وَ سَيِّدُ الْمُرْسَلِينَ وَ خَاتَمُ النَّبِيِّينَ وَ أَفْضَلُ الْعَالَمِينَ لَا نَبِيَّ بَعْدَهُ وَ لَا تَبْدِيلَ لِمَلَّتِهِ وَ لَا تَغْيِيرَ لِشَرِيْعَتِهِ	نبوت	اصول	صفات پیامبر اکرم (ص)	A3
B4	وَ أَنَّ جَمِيعَ مَا جَاءَ بِهِ مُحَمَّدٌ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ وَ التَّصْدِيقُ بِهِ	قرآن	فروع	قرآن حق مبین است	A4
				تأکید بر تصدیق قرآن	A5
				قرآن از طرف	A6

ردیف	محتوا	موضوع اصلی	جهت گیری	نقطه تمرکز	کد شناسه
				خداوند است	
B16	وَ الصَّلَاةُ الْفَرِيضَةُ الظُّهْرِ أَرْبَعُ رَكَعَاتٍ وَالْعَصْرِ أَرْبَعُ رَكَعَاتٍ وَالْمَغْرِبِ ثَلَاثُ رَكَعَاتٍ وَالْعِشَاءِ الْآخِرَةُ أَرْبَعُ رَكَعَاتٍ وَالْعِدَاةُ رَكَعَتَانِ هَذِهِ سَبْعُ عَشْرَةَ رَكْعَةً	نماز	فروع	تبیین تعداد رکعات نمازهای واجب	A73
B17	وَ السَّنَةُ أَرْبَعٌ وَ ثَلَاثُونَ رَكْعَةً ثَمَانُ رَكَعَاتٍ قَبْلَ فَرِيضَةِ الظُّهْرِ وَ ثَمَانُ رَكَعَاتٍ قَبْلَ الْعَصْرِ وَ أَرْبَعُ رَكَعَاتٍ بَعْدَ الْمَغْرِبِ وَ رَكَعَتَانِ مِنْ جُلُوسٍ بَعْدَ الْعَتَمَةِ تُعَدَّانِ بِرَكْعَةٍ وَ ثَمَانُ رَكَعَاتٍ فِي السَّحْرِ وَالشَّفْعِ وَ الْوَتْرِ ثَلَاثُ رَكَعَاتٍ تُسَلَّمُ بَعْدَ الرَّكْعَتَيْنِ وَ رَكَعَتَا الْفَجْرِ	نماز	فروع	تبیین تعداد رکعات نمازهای مستحب و نافله	A74
B18	وَ الصَّلَاةُ فِي أَوَّلِ الْوَقْتِ	نماز	فروع	تأکید بر نماز اول وقت	A75
B19	وَ فَضْلُ الْجَمَاعَةِ عَلَى الْفَرْدِ أَرْبَعٌ وَ عِشْرُونَ	نماز	فروع	تأکید بر فضیلت نماز جماعت	A76
B20	وَ لَا صَلَاةَ خَلْفَ الْفَاجِرِ وَ لَا يُقْتَدَى	نماز	فروع	تبیین احکام امام جماعت	A77

ردیف	محتوا	موضوع اصلی	جهت گیری	نقطه تمرکز	کد شناسه
	إِلَّا بِأَهْلِ الْوَلَايَةِ			امام جماعت نباید فاجر باشد	A78
				امام جماعت باید اهل ولایت ائمه اطهار باشد	A79
B21	وَلَا تُصَلِّي فِي جُلُودِ السَّبَاعِ	نماز	فروع	تبیین احکام لباس نمازگزار	A80
B22	وَلَا يَجُوزُ أَنْ تَقُولَ فِي الشَّهَادَةِ أَلْأَوَّلِ السَّلَامِ عَلَيْنَا وَ عَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ لِأَنَّ تَحْلِيلَ الصَّلَاةِ التَّسْلِيمُ فَإِذَا قُلْتَ هَذَا فَقَدْ سَلَّمْتَ	نماز	فروع	تبیین احکام تشهد و سلام نماز	A81
B23	وَالْتَقْصِيرُ فِي ثَمَانِيَةِ فَرَاسِخٍ وَ مَا زَادَ وَ إِذَا قَصَّرْتَ أَفْطَرْتَ وَ مَنْ لَمْ يُفْطِرْ لَمْ يُجْزَ عَنْهُ صَوْمُهُ فِي السَّفَرِ وَ عَلَيْهِ الْقَضَاءُ لِأَنَّهُ لَيْسَ عَلَيْهِ صَوْمٌ فِي السَّفَرِ	نماز روزه	فروع	تبیین احکام نماز و روزه مسافر	A82
B24	وَ الْقُنُوتُ سُنَّةٌ وَاجِبَةٌ فِي الْعَدَاةِ وَ الظُّهْرِ وَ الْعَصْرِ وَ الْمَغْرِبِ وَ الْعِشَاءِ الْآخِرَةِ	نماز	فروع	تأکید بر قنوت در نماز	A83
B25	وَ الصَّلَاةُ عَلَى الْمَيِّتِ خَمْسُ	نماز	فروع	تبیین احکام نماز میت	A84

ردیف	محتوا	موضوع اصلی	جهت گیری	نقطه تمرکز	کد شناسه
	تَكْبِيرَاتٍ فَمَنْ نَقَصَ فَقَدْ خَالَفَ				
B26	وَالْمَيِّتُ يُسَلُّ مِنْ قَبْلِ رَجُلَيْهِ وَ يُرْفَقُ بِهِ إِذَا أُدْخِلَ قَبْرَهُ	مرگ	فروع	تبیین احکام کفن و دفن میت	A85
B27	وَالْإِجْهَارُ بِبِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ فِي جَمِيعِ الصَّلَوَاتِ سُنَّةٌ	نماز	فروع	تأکید بر بلند گفتن بسم الله الرحمن الرحيم در نماز	A86

چنانکه ذکر شد این جدول بسیار طولانی است و به جهت اختصار در اینجا تنها بخشی از جدول درج شده است.

۵-۱. تحلیل محتوای کتب رساله

منظور از تحلیل‌های کمی، بررسی فراوانی کلمات، قالب‌ها، مضامین و موضوعات مطرح شده در متن می‌باشد که به محقق کمک می‌کنند تا بیشتر با ساختار عناصر و مؤلفه‌های به کار رفته در آن آشنا شود. تحلیل‌های کمی راه ورود برای تحلیل‌های کیفی را هموار می‌کنند و در اصل نشان می‌دهند که محقق بر اساس چه مبنایی به تحلیل‌های کیفی پرداخته است (کرپندورف، ۱۳۷۸، ص ۲۶).

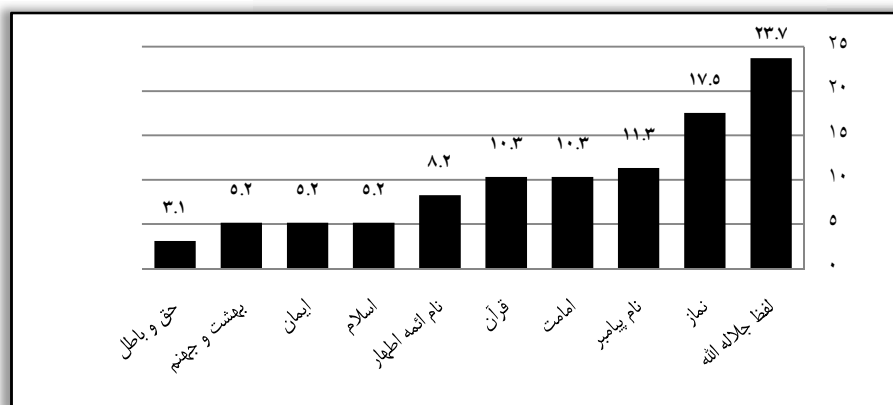
در ذیل به چند مورد از تحلیل‌های کمی در رابطه با رساله محض الاسلام امام رضا(ع) پرداخته شده است. لازم به تذکر است که همه اعداد استخراج شده از جدول به درصد تبدیل شده و به صورت درصدی در نمودارها درج شده‌اند.

۵-۱-۱. فراوانی کلمات

منظور از فراوانی کلمات، شمارش واژگان کلیدی است که در متن خودنمایی کرده و به عنوان اجزاء اصلی متن جلوه گری می‌کنند. لازم به ذکر است که این کلمات از پیش تعیین شده نمی‌باشند و در مطالعات تحلیل محتوا به تدریج خود را برای محقق نمایان

می‌سازند بدین صورت که در کنار جداول تحلیل محتوا، ستونی اختصاص به واژگان کلیدی داشته و در حین مطالعه متن، به تدریج تکمیل می‌شوند و در نهایت مورد بازشماری قرار می‌گیرند.

در بازشماری این کلمات، واژگان مشابه در یک دسته جای گرفته و همچون یک مفهوم مشترک در قالب نمودار به نمایش گذاشته می‌شوند. نمودار میله‌ای فراوانی بیشترین کلمات استفاده شده در رساله محض الاسلام امام رضا (ع) بدین شرح می‌باشد:

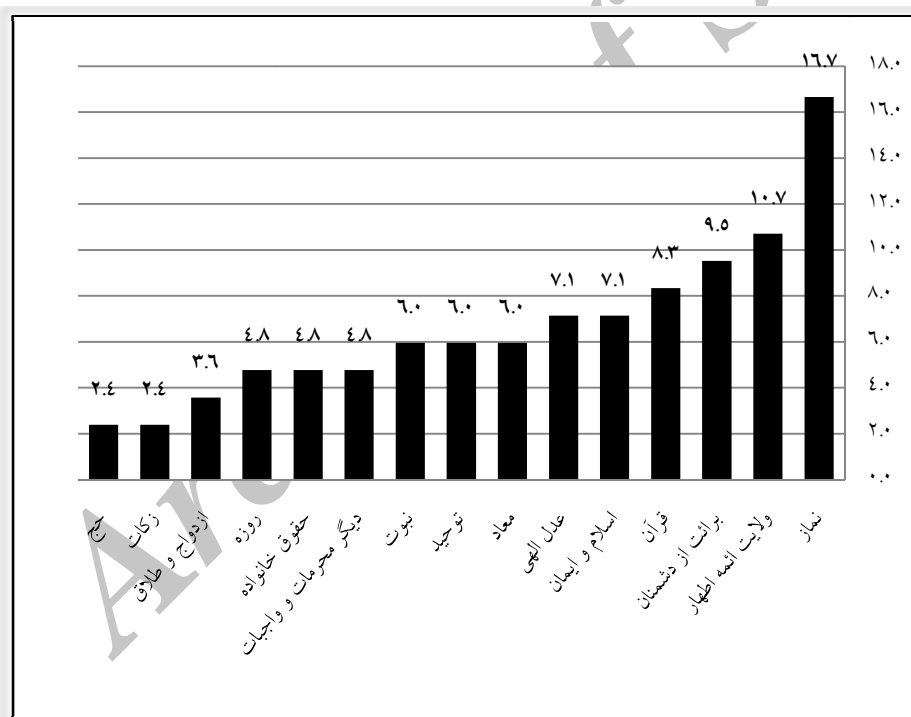
نمودار ۱. فراوانی کلمات رساله

پس از لفظ جلاله «الله» که طبیعتاً می‌بایست در این رساله بالاترین فراوانی را داشته باشد، کلمات نماز، نام پیامبر اکرم (ص)، تأکید بر واژه امامت و ولایت و همچنین تأکید بر قرآن مجید دارای بالاترین فراوانی می‌باشند که نشان از اهمیت و جایگاه والای این واژگان در اندیشه و کلام حضرت دارد.

۲-۱-۵. فراوانی موضوعات

منظور از فراوانی موضوعات، عناوین کلیدی و کلی می‌باشند که عبارات و مضامین مختلف متن به دنبال بیان شرحی در رابطه با آن عنوان می‌باشند. این موضوعات کلی بوده و چارچوب اصلی متن را تشکیل می‌دهند و با نگاهی اجمالی به فهرست آن‌ها و

بررسی میزان فراوانی هر کدام می‌توان به سهولت تشخیص داد که متن مورد مطالعه در چه حوزه‌ای بوده و در رابطه با چه مواردی سخن گفته است. از دیگر کاربردهای سنجش فراوانی موضوعات، آشنایی با اندیشه‌ها و افکار مؤلف متن است. در موارد متعددی ممکن است یک متن با عنوانی خاص مشهور شود لکن پس از بررسی فراوانی موضوعات آن متن می‌توان به این نتیجه دست یافت که شایسته است متن مورد مطالعه دارای عنوانی دیگر باشد چرا که فراوانی آن موضوع بیشتر بوده و بیانگر دغدغه مؤلف در رابطه با آن موضوع می‌باشد. در ذیل نمودار موضوعات مطرح شده در رساله محض الاسلام امام رضا (ع) درج شده است که بدین شرح می‌باشد:

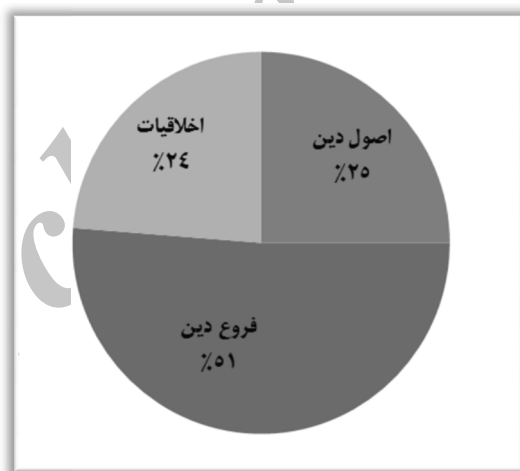

نمودار ۲. فراوانی موضوعات رساله

همانطور که مشاهده می‌شود، موضوعات نماز، ولایت ائمه اطهار (ع)، براءت از دشمنان و قرآن از جمله مواردی هستند که به دفعات در رساله امام رضا (ع) بیان شده‌اند. سنجش فراوانی این موضوعات بیانگر این مطلب است که موارد فوق در ذهن و اندیشه مؤلف از اهمیت و جایگاهی والا برخوردار بوده و در حقیقت دغدغه‌های اصلی مؤلف برای نگارش آن متن را تشکیل می‌دهند.

۵-۱-۳. فراوانی جهت گیری‌ها

منظور از جهت گیری‌ها، عناوین کلی هستند که هر کدام از موضوعات اصلی مطروحه در متن را شامل می‌شوند. به عبارت دیگر به جهت سهولت بررسی هر متنی، موضوعات اصلی استخراج شده، در مرحله دوم در قالب عناوینی کلی‌تر درج می‌شوند که به آن عناوین، «جهت گیری» می‌گویند. در ذیل موضوعات اصلی استخراج شده از رساله امام رضا (ع) در قالب سه عنوان کلی دسته بندی شده‌اند که نمودار کلوچه‌ای آن به شرح ذیل می‌باشد:

نمودار ۳. فراوانی جهت گیری‌های رساله

منظور از اصول دین موارد مانند: توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد می‌باشد. منظور از فروع دین نیز احکام و دستورات شرعی می‌باشد که از کتاب خدا و سنت پیامبر (ص) استخراج شده است و امام رضا (ع) در رساله خود بدان اشاره کرده‌اند.

منظور از اخلاقیات نیز مواردی هستند که به زندگی اجتماعی مردم ارتباط دارند مانند: ویژگی‌های اخلاقی ائمه اطهار (ع)، حقوق والدین و فرزندان، چگونگی روابط یک فرد در حال تقیه، شرایط امر به معروف و نهی از منکر و غیره.

این دسته بندی کلی نشان می‌دهد که امام رضا (ع) در کلام خود به همه موارد اصلی و فرعی و اخلاقی دین مبین اسلام توجه داشته و در یک رساله کوتاه به صورت خلاصه همه آنچه یک فرد در رابطه با دین اسلام باید بداند و بدان عمل کند را بیان کرده‌اند. موارد فوق نشان می‌دهد که رساله امام، به عنوان یک کتاب اصول عقاید و احکام و حتی کتابی اخلاقی قابل بررسی و مطالعه است.

۲-۵. تحلیل محتوای کیفی رساله

منظور از تحلیل محتوای کیفی، تکنیکی برای تفسیر ذهنی محتوای داده‌های متن از طریق کدگذاری‌های طبقه بندی شده به صورت سیستماتیک می‌باشد که به دنبال مشخص ساختن الگوهای است که در نهایت از مفاهیم ساخته می‌شوند. به عبارت دیگر تحلیل‌های کیفی، به مثابه تکنیکی برای بررسی عمق بیشتری از پدیده اتخاذ می‌شوند که در نهایت منجر به نظریه پردازی می‌شوند (هولستی، ۱۳۷۳، ص ۱۴).

در این قسمت با توجه به موضوع اصلی مقاله قصد آن داریم تا به بررسی جایگاه نماز در کلام امام رضا (ع) بپردازیم. چنانکه پیش‌تر در بخش تحلیل محتوای کمی گفته شد، تحلیل‌های کمی راه را برای ورود به تحلیل‌های کیفی هموار می‌سازند. موضوع نماز و بیان احکام و فضایل آن از جمله مهمترین، پر کاربردترین و کلیدی‌ترین موضوعاتی است که امام در رساله خود بدان اشاره فرموده‌اند.

آنچه امام (ع) در رساله محض الاسلام در رابطه با موضوع نماز بیان کرده‌اند را می‌توان به چند دسته تقسیم نمود که عبارتند از: مقدمات و شروط نماز، اجزاء نماز، فضایل نماز، بیان احکام نماز، اشاره به مبنای استخراج احکام نماز و معرفی الگوهای برای نماز.

موارد فوق بر اساس دسته بندی نقاط متمرکز استخراج شده از متن رساله به دست آمده‌اند که در جدول ذیل به همراه کد شناسه هر کدام نشان داده شده است:

جدول ۲. دسته بندی مفاهیم مرتبط با نماز در رساله

ردیف	مفهوم	نقطه تمرکز	کد شناسه
۱	مقدمات و شروط	تبیین چگونگی وضوگرفتن بر مبنای آیات قرآن مجید	A67
		تبیین موارد نقض وضو	A68
		تأکید بر انجام غسل‌های واجب	A72
		تبیین احکام امام جماعت	A77
		امام جماعت نباید فاجر باشد	A78
		امام جماعت باید اهل ولایت ائمه اطهار باشد	A79
		تبیین احکام لباس نمازگذار	A80
۲	اجزاء	تبیین تعداد رکعات نمازهای واجب	A73
		تبیین تعداد رکعات نمازهای مستحب و نافله	A74
		تبیین احکام تشهد و سلام نماز	A81
		تأکید بر قنوت در نماز	A83
		تأکید بر بلند گفتن بسم الله در نماز	A86
۳	فضایل	تأکید بر نماز اول وقت	A75
		تأکید بر فضیلت نماز جماعت	A76
		تأکید بر طول سجود	A60
		تأکید بر نماز شب	A62
۴	احکام	تبیین احکام نماز و روزه مسافر	A82
		تبیین احکام نماز میت	A84
		تبیین احکام نماز عید فطر و عید قربان	A147
		تبیین احکام نماز زن حائض	A90
		تبیین احکام نماز زن نفساء	A148
		تأکید بر عدم اقامه جماعت در نماز مستحبی	A93
۵	مبنای استخراج	تأکید بر اخذ کلیه احکام و دستورات از قرآن مجید	A121

A122	تأکید بر عدم سستی و انحراف در احکام الهی	احکام	
A60	تأکید بر طول سجود ائمه اطهار (ع)	الگو	۶
A62	تأکید بر نماز شب ائمه اطهار (ع)		

مفاهیمی که در جدول فوق بیان شده، نشان دهنده این است که:

اولاً؛ امام رضا (ع) برای مسأله نماز جایگاه بسیار والایی را قائل هستند به گونه‌ای که در رساله مختصر خود از پرداختن به مقدمات، اجزاء و حتی فضائل نماز نیز کوتاهی نکرده و اهم این موارد را بیان نموده‌اند. به عنوان مثال پرداختن به چگونگی وضو و غسل و بیان تعداد رکعات نمازهای واجب و مستحب و همچنین بیان چگونگی تشهد و سلام و قنوت در نماز از جمله این موارد است که بخشی از آن‌ها در جدول تحلیل محتوای روایت درج شده است.

ثانیاً؛ امام (ع) به منظور مستحکم نمودن کلام خود، به مبنای استخراج این احکام نیز اشاره کرده و می‌فرمایند: «وَالْفَرَائِضُ عَلَيَّ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فِي كِتَابِهِ وَ لَأَعُوذَ فِيهَا» (B46) بدین معنی که کلیه احکام بیان شده در رابطه با نماز و غیره، همگی از قرآن کریم استخراج شده است. این مطلب تعبیر دیگری از عبارت ذیل می‌باشد که حضرت در ابتدای رساله در شأن ائمه اطهار (ع) فرموده‌اند: «وَأَنَّهُمُ الْمُعَيَّرُونَ عَنِ الْقُرْآنِ وَ النَّاطِقُونَ عَنِ الرَّسُولِ (ص) به البیان» (B10).

ثالثاً؛ آن حضرت به منظور معرفی الگوهایی کامل و شایسته در رابطه با اقامه نماز، به بیان برخی از ویژگی‌های ائمه اطهار (ع) پرداخته و به عنوان مثال به طول سجود و قیام ایشان برای نماز شب اشاره کرده‌اند. این مطلب از جنبه‌ای دیگر بیانگر تأکید امام به طول سجود و شب زنده داری و اقامه نماز شب می‌باشد که در جدول شماره ۲ بیان شده است.

نتیجه‌گیری

هدف این نوشتار آن بود که به صورت بسیار کوتاه به بررسی اندیشه‌ها و گفتار حجّت هشتم الهی، حضرت رضا (ع) در رابطه با نماز و جایگاه آن پرداخته و گزارشی ناتمام از کلام آن امام همام در این خصوص ارائه دهد. گرچه در این زمینه، گزارش‌های

حدیثی و تاریخی بسیاری موجود است اما در منابع حدیثی معتبر، متنی دست نوشته و مکتوب از آن حضرت نقل شده است که به دلیل جمله آغازین آن به رساله «محض الاسلام» مشهور شده است. در این رساله جملات و تأکیدات مختلف و متعددی در رابطه با اصول، فروع و احکام دین اسلام و همچنین مباحث اخلاقی به چشم می‌خورد که محقق با استفاده از روش تحلیل محتوای کلام تلاش کرده است این موارد را استخراج و تبیین نماید.

تحلیل‌های کمی نشان می‌دهد که در حدود ۵۱٪ از مباحث این رساله به فروع دین، ۲۵٪ به اصول دین و ۲۴٪ نیز به اخلاقیات پرداخته است. بیشترین موضوعات مطرح شده در این رساله؛ نماز، ولایت ائمه اطهار (ع)، براءت از دشمنان و تأکید بر قرآن کریم می‌باشد که سنجش فراوانی آن‌ها نشان می‌دهد، این موارد در ذهن و اندیشه مؤلف از اهمیت و جایگاهی والا برخوردار بوده و در حقیقت دغدغه‌های اصلی مؤلف برای نگارش متن را تشکیل می‌دهند.

همچنین بیشترین کلمات کلیدی نیز پس از لفظ جلاله «الله» که طبیعتاً می‌بایست در این رساله بالاترین فراوانی را داشته باشد؛ نماز، نام پیامبر اکرم (ص)، تأکید بر واژه امامت و ولایت و همچنین تأکید بر قرآن مجید است که نشان از اهمیت و جایگاه والای این واژگان در اندیشه و کلام حضرت دارد.

چنان که مشخص است، موضوع نماز در رساله امام رضا (ع) از اهمیت و جایگاهی والا برخوردار است لذا بدین جهت محقق به صورت جزئی به تجزیه و تحلیل مباحث مطروحه در این زمینه پرداخته و نکات قابل تأملی را استخراج کرده است. امام (ع) در این رساله با اشاره به مقدمات نماز به مواردی همچون چگونگی وضو گرفتن، انواع غسل، انتخاب امام جماعت و لباس نمازگذار اشاره کرده‌اند.

در رابطه با اجزاء نماز نیز به تبیین احکام تشهد و سلام نماز، تأکید بر قنوت و بلند گفتن «بسم الله الرحمن الرحیم» در نماز اشاره نموده‌اند و در رابطه با فضایل نیز بسیار بر نماز اول وقت و نماز جماعت تأکید کرده‌اند. بیان احکام نماز و روزه مسافر، نماز میّت، نماز عید فطر و عید قربان، نماز زن حائض و نساء و تأکید بر عدم اقامه

جماعت در نمازهای مستحبی از دیگر مواردی است که امام (ع) در رساله خود بدان اشاره نموده‌اند.

همچنین ایشان مبنای خود برای استخراج این احکام را قرآن مجید دانسته و به منظور معرفی الگوهایی برای نماز نیز به برخی از ویژگی‌های ائمه اطهار (ع) مانند طول سجود و اقامه نماز شب اشاره کرده‌اند.

کتابنامه

- قرآن مجید
اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱ق)، *کشف الغمّة فی معرفة الائمة*، تعلیق هاشم رسولی، تبریز: مکتبه بنی‌هاشم.
- باردن، لورنس (۱۳۷۵)، *تحلیل محتوا*، ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- چوبینه، مهدی (۱۳۸۰)، *طرح مطالعاتی راهنمای برنامه درسی*، تهران: سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی.
- حرانی، حسن بن شعبه (۱۴۰۴ق)، *تحف العقول*، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- خزائلی، محمد (۱۳۸۷)، *احکام القرآن*، تهران: انتشارات معرفت، چاپ اول.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق)، *المفردات فی غریب القرآن*، تصحیح صفوان عدنان داودی، بیروت: دار العلم.
- سید رضی، ابوالحسن محمد بن حسین (۱۳۸۶)، *نهج البلاغه*، ترجمه محمد دشتی، مشهد: انتشارات سنبله، مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۱۳ق)، *علل الشرایع*، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، چاپ دوم.
- همو (۱۳۶۳)، *عیون أخبار الرضا (ع)*، قم: انتشارات جهان.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۴)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ترجمه موسوی همدانی سید محمد باقر، قم: انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۵۸)، *اعلام الوری به اعلام الهدی*، به کوشش علی اکبر غفاری، قم: دارالمعرفه.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۸)، *تاریخنامه طبری*، تحقیق محمد روشن، تهران: سروش.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۴۱۲ق)، *قاموس القرآن*، تهران: دار الکتب الإسلامیه، چاپ ششم.

کریپندورف، کلوس (۱۳۷۸)، مبانی روش شناسی تحلیل محتوا، ترجمه هوشنگ نائینی، انتشارات روش.

کیوی، ریمون ؛ کامپنهود، لوک وان (۱۳۸۱)، روش تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه عبدالحسین نیک گهر، تهران: انتشارات توتیا، چاپ ششم.

مجلسی، محمد باقر بن مولی محمد تقی (۱۴۱۲ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (علیهم السلام)، تهران: دار الکتب الإسلامیة.

هولستی، آل. آر (۱۳۷۳)، تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی، ترجمه نادر سالرزاده امیری، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.

Archive of SID